

Opponensi vélemény

VÉGHSEŐ TAMÁS: *Bizánci rítus, katolikus hit, magyar identitás. Magyar görögkatolikusok*

című akadémiai doktori értekezéséről

Az akadémiai doktori értekezések opponensének feladata minden esetben egy értekezés értékeinek és hiányosságainak gondos számbavétele, nem pedig a pályázó munkásságának áttekintése – ez utóbbit már a habitusvizsgálati eljárásban mérlegelték az erre felkért kollégák. Véghseő Tamás értekezésének bírálata esetében mégsem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy az értekezésként benyújtott monográfia valójában nem egy nagyon fontos vagy akár a legfontosabb teljesítmény a pályázó tudományos pályáján, hanem olyan nagyszabású forrásgyűjtő és forráskiadó tevékenység magisztrális szintézise, amelynek célja nem kevesebb, mint egy hazai vallási közösség, a nagyjából kétszázezer főt számláló görög katolikus egyház történeti identitásának a legmagasabb színvonalú történeti kutatások és elemzés során történő rekonstrukciója. Egyszerűbben és patetikusabban fogalmazva: Véghseő Tamás történész indulásától kezdve tulajdonképpen ezt a könyvet írta. Nem rendkívüli jelenség természetesen, ha egy történész éveken, évtizedeken át kutat egy nagyobb témát, szisztematikusan feltárja a forrásokat, feldolgozza a résztémákat, majd elkészíti a szintézist, amelyet aztán benyújt akadémiai doktori értekezésnek. Az a szinte megszállott hivatástudat, elkötelezettség, a célt már évtizedekkel pontosan előre látó és minden pillanatban ezért dolgozó, sőt egy egész kutatócsoportot hosszú időn át dolgoztató szigorú következetesség, ahogyan ez a munka született – az viszont valóban párját ritkítja.

Jó két évtizeddel ezelőtt jelentek meg a szerző első tanulmányai az északkelet-magyarországi bizánci rítusú keresztények uniójáról, a katolikus egyházon belüli történetük első évszázadáról. Ezt követték a Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola által szervezett, pontosan meghatározott tematika szerinti konferenciák, amelyek az egyház legfontosabb vezetőinek életművét mutatták be. 2009-ben alakult meg az első kutatócsoport, amely a hazai görögkatolikus örökség feltárását tűzte ki célul. Ezt követően 2023-ig megszakítás nélkül, különböző pályázati támogatásokkal, legutóbb éppen az MTA Lendület program támogatásával működtek Véghseő irányításával a szisztematikus forrásfeltárást végző kutatócsoportok. A vatikáni gyűjtemények közül feltárták a Vatikáni Apostoli Levéltár, az Államtitkárság Levéltára és a Keleti Kongregáció Levéltára fondjait, a hazai levéltárak közül a görögkatolikus egyházmegyei gyűjtemények mellett az Esztergomi Prímási Levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára iratait, illetve a beregszászi és a vonatkozó romániai gyűjtemények anyagát. A szívós következetességgel haladó forrásfeltárási eredményeit hat kötetben publikálták a *Collectanea Athanasiana* II/4. alsorozatában, *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez* címmel. Ezzel lényegében megteremtették azt a teljességre törekvő forrásbázist, amelynek feldolgozása eredményezhette a történeti szintézist. Ennek a majd két évtizedes programnak a tervezése és irányítása, nagyrészt a végrehajtása is Véghseő Tamás nevéhez fűződik. Az eredmény pedig a *Collectanea Athanasiana* sorozat

mintegy félszáz kötete, amely talán a legnagyobb méretű kiadványsorozat a teljes magyar egyháztörténeti palettán az elmúlt két évtizedben.

Kicsit megfordítva a sokszor idézett közhelyet, a szisztematikusan összegyűjtött anyag, a forráskiadások és előtanulmányok nemcsak kötelességet róttak a mű megálmodójára, hanem óriási lehetőséget is jelentettek számára, hogy ezt a hatalmas munkával összeállt anyagot egy szintézisben foglalja össze. Az eredmény egy igazi monográfia lett, amely 13 fejezetben, egy Előszó és egy Összegzés által keretezve, kronológiával, életrajzi lexikonnal és térképmelléklettel ellátva mutatja be a magyarországi görögkatolikusok identitásának formálódását, röviden visszautalva a kezdetekre, a 19. század közepétől egészen a közösség talán legmeghatározóbb püspökének, Dudás Miklósnak az 1972-ben bekövetkezett haláláig.

Véghseő Tamás munkájának talán legmerészebb döntése, hogy görögkatolikus közösség geneziséét nem a 10., hanem a 17. századra vezeti vissza. Természetesen ezzel a választással részben egy olyan történeti konszenzust követ, amelyet ma már komoly történész nem von kétségbe. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a magyar görögkatolikuság ezeréves kontinuitásában ma már legfeljebb a közösség egy része hisz, a bizánci rítusú magyarországi keresztények történetének kezdetét mégis Kárpát-medence krisztianizációjának kezdeti, bizánci karakterűnek tekintett időszakába szoktuk visszavetíteni. A bizánci kereszténység magyarországi jelenlétének kétségtelenül meglévő 10-13. századi nyomai és a 17-18. században formálódó unitus közösségek között viszont olyan mértékig nem mutatható ki semmilyen kapcsolat, hogy a koherens történeti elbeszélés szempontjából valóban teljesen értelmetlen összekötni a két jelenséget. Ez még akkor is igaz, ha a mérsékelt álláspont szerint csak szellemi örökség köti az újkori közösségeket a bizánci rítusú középkori magyarsághoz. A koraközépkori előzményeknek a szerző, joggal, csak az identitástdiskurzusban betöltött szereppel kapcsolatban tulajdonít jelentőséget.

A bevezető fejezet az alapfogalmakat és a hierarchikus kereteket tisztázza, amelyek pontos ismerete nélkülözhetetlen a kötetben tárgyalt jelenségek pontos megértéséhez. Mindenekelőtt – nagyon helyesen – tisztázza a rítus fogalom széleskörű jelentését, amely nemcsak liturgia szinonimája, hanem nagyon tág értelemben törvények, szokások, teológiai gondolkodás és lelkeség egysége is. A görögkatolikus múlt megértésének egyik legfontosabb kiindulópontja, hogy a közösség kialakulásában az egyházi és az egyházon kívüli formáló erők egyformán fontos szerepet játszottak, emiatt az etnikai és politikai szempontokat ugyanolyan súllyal kell alkalmazni, mint a kánonjogi és liturgikus fogalmi készletet. Szintén alapvető fontosságú a két uniós modell elkülönítése. Míg a 15. században két, ekkleziológiai szempontból egyenrangúnak tekintett, bár politikailag nyilván nem egyforma lehetőségekkel bíró egyházi intézmény újra egyesülése volt a tárgyalások tétje (firenzei modell), addig a 17. században már a Trienti Zsinat szellemiségében az unió a szakadár közösségeknek a katolikus egyházba való visszatérését jelentette (breszti modell). Bár ebben a disszertációban nem volt lehetőség a két modell és általában a 16. század végétől a 18. század elejéig tartó uniós mozgalmak alapvetően egyházon kívül szempontok mentén alakuló motivációinak feltárására, fontos hangsúlyozni, hogy ennek a modelljét szintén Véghseő Tamás dolgozta ki egy korábbi kötetében. Mind a katolikus (esetleg református) egyházzal unióra lépő, mind pedig a nyugati politikai vagy teológiai befolyásnak engedő ortodox egyházi vezetők stratégiáját egyfajta *modernizációs kényszerpályán mozgó identitásörzés* jelentette. Ugyanannak a bizánci rítusú konfesszionális

reformer, ortodox vagy unitus főpapnak a prototípusát testesítette meg a kálvinista felekezeti modernizáció eszköztárát a görög ortodoxiába átemelő Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka és a jezsuita modell által inspirált kulturális és teológiai korszerűsítést képviselő Petro Mohila kijevi ortodox metropolita. És persze ugyanezt a felekezetépítési módszert alkalmazta, immár a katolikus egyházon belül, Jozsif Veljamine-Ruckij kijevi unitus metropolita is. Ennek a felekezeti modernizáción alapuló identitásőrző stratégiának voltak a kései örökösei a 19-20. század fordulóján a magyar görögkatolikusok.

A második fejezet meghatározza azt a felekezeti és etnikai szubsztrátumot, amelyből a magát a 19. században már magyarnak valló görögkatolikus népesség kialakult. A bizánci rítusú egyház nyugati peremvidékén egy többirányú asszimilációs folyamat (magyarosodó ruszin/román görögkatolikusok és görögkatolikussá váló magyar katolikusok és reformátusok) eredményeképp jött létre az a kétszeresen is kisebbségben levő közösség, amely számára a magyar identitás éppen a halmozottan hátrányos helyzete miatt döntő jelentőségű lett. Ennek a nagyon erős identitáskényszernek az eredménye lett a már említett magyar görögkatolikus „őstörténeti konstrukció”, amely a közösséget sújtó többszörös kisebbségi helyzetben magyarabbá tette őket a magyaroknál. A Habsburgokhoz köthető latin katolicizmussal vagy a német–svájci kötődésű protestantizmussal szemben ugyanis a bizánci genezis a magyarság keleti gyökereihez is kötődő magyar identitást jelentett számukra, amely felszabadította őket a nemzetiségi bélyegtől és később a „Trianon-szindrómától”. A 10. századi keleti rítusú magyarság leszármazottaiként, a protestáns történetírásnak a bizánci krisztianizáció súlyát hangsúlyozó nézeteire építve, hasonlóan „erős” identitáskonstrukciót dolgoztak ki a maguk számára, mint a moldvai katolikus papság a csángó katolikus közösség ősi román latin (római) genezisének kidolgozásával. A moldvai papság a római korba visszavezetett római/román katolikusok magyar eredetének tagadásával a csángókban a románság legrégebbi, a római latinitáshoz kötődő csoportját alkotta meg, akik szerintük ősebb és igazibb románok voltak a később az ortodoxiához csatlakozó, tehát a rómaiságtól eltávolodó román tömegeknél. A magyar görögkatolikus és a romániai római katolikus egyházi értelmiség céljai is hasonlóak voltak: a közösségük védelme az etnikai másság miatti politikai támadásokkal szemben.

A disszertáció törzsrészét a görögkatolikus magyarság intézményrendszerének kialakulását kronologikus rendben bemutató tíz, illetve ezt a kronológiát megtörő egy liturgikus fejezet jelenti. A történeti rekonstrukció a magyar liturgikus nyelv bevezetéséért folytatott küzdelmek első lépéseivel kezdődik az 1840-es években. Különösen is tanulságosak az első évtizedek eseményei, a szabadságharc idején tanúsított magyar hazafias magatartás a magyar és ruszin görögkatolikus papság és értelmiség részéről. A magyar liturgikus nyelv iránti törekvések alapját a bizánci rítus soknyelvűsége jelentette, vagyis az az ebből fakadó igény, hogy az ószláv és román liturgikus nyelv mellett a magyar nyelvű közösségek liturgikus nyelve is magyar legyen. Mindez természetesen egyáltalán nem volt ennyire egyszerű, és számos akadály tornyosult a bevezetése elé, még akkor is, ha a román nyelv sem számított liturgikus nyelvnek, és a magyar közösség végeredményben csak azt a lehetőséget szerette volna megkapni, amelyet a románok már a 17. század óta bírtak. A Habsburg Monarchiában a 19. század folyamán a nemzeti ideológiák kialakításában a konfesszionális tényezők (a nyelvi és etnikai kötődéseken túl) nagyon erős szerepe volt. Különösen is fontos szerep jutott ebben a folyamatban a szerb ortodox, a román és a rutén görögkatolikus egyházaknak, és ebben a

nacionálkonfesszionális térben lett egészen különleges sorsa a magyar görögkatolikus egyháznak. A hazai megosztott vallási és politikai térben, a protestáns–katolikus (kuruc–labanc) konfliktusok között a felekezetek magyar identitásának és érdemeinek bizonyítási kényszere – éppen származása és rítusa miatt – többszörösen érintette a magyar görögkatolikusságot. Emiatt magyar identitásuk a reformkortól fogva fokozatosan erősödött, kialakult közöttük az ősi magyar származás mítosza, és egyre erősebbé vált a közösség igénye a magyar liturgikus nyelvhasználatra, és ezzel összefüggésben az önálló egyházmegye megalapításának vágya. Törekvéseiket (különböző okokból) valamennyi egyházi tényező (a görögkatolikus és a latin hierarchia, sőt maga a Szentszék is) ellenezte, így kialakult az a paradox helyzet, hogy a híres „magyarosítás” korában a magyar görögkatolikusok – a románoktól eltérően – nem használhatták saját nyelvüket a liturgiában. A teljesen politikai térbe került küzdelem megoldása is felemás lett, az 1912-ben megalakult önálló magyar egyházmegyének a görög liturgikus nyelvet kellett használnia, hivatalosan egészen a II. Vatikáni Zsinatig. Az értekezés komoly érdeme, hogy szétszálazza a görögkatolikus magyar egyházi és világi értelmiség körében jelenlevő különböző nézeteket. Ezek egyik szélén a radikálisan magyar, hajdúdorogi álláspont volt, amely magánál „tősgyökeresebb magyarokat e Hazában” nem ismert, a másik oldalon pedig a magyar görögkatolikus identitás mérsékeltebb, ruszin interpretációja állt. Később, a hajdúdorogi radikalizmus kudarcai után a dorogi szárny mellett kialakult egy budapesti csoport is, amely kompromisszumos módszerekkel küzdött a magyar liturgia ügyéért, egyenlőre elengedve a magyar egyházmegye megalapításának követelését. A fejezetek a küzdelmeket részletesen, a forráskiadványra és a korabeli sajtóra támaszkodva mutatják be, külön hangsúlyt fektetve a görögkatolikus nagygyűlésekre és a Hajdúdorogi Külhelynökség mint első egyházkormányzati egység megalapítására (1873).

Ugyancsak nagyon fontos a disszertáció hatodik, „liturgikus” fejezete. A munkácsi püspökség liturgiájának legősibb rétege balkáni-szerb gyökerekre tekint vissza, amelyet csak a 18. század elejétől ért el a latinizáció. Az 1771 utáni purifikációs törekvéseket a 19–20. században teljesen ellentétes eredőjű és irányú folyamatok váltották fel, az egyházmegye liturgiáját egyrészt az ukrán latinizációval szembeni ruszofil keletre fordulás, másrészt az ortodox politikai nyomás hatására ismét beszívargó nyugati szertartási tendenciák keveredése jellemezte. Ebben a kontextusban jelent meg a magyar nyelvű hívek magyar liturgia iránti igénye és az első fordítások kérdése. A szerző a tőle megszokott történeti kritikával rostálja ki a korai liturgiafordításokról fennmaradt legendákat, alapos történeti elemzéssel tisztázza Bacsinszky András munkácsi püspök szerepét az első liturgiafordítások megszületésében, bemutatja a 19. századi kézíratos és nyomtatott fordításokat, majd pedig ismerteti a külhelynökség által létrehozott fordítóbizottság tevékenységét, a testületen belül a magyar liturgikus nyelv bevezetésével kapcsolatos eltérő álláspontokat.

Véghseő Tamás kutatásainak talán legkomolyabb előrelépése a görögkatolikus magyarság küzdelmeit bemutató korábbi, egyébként viszonylag bőséges szakirodalommal szemben, hogy két évtizedes római kutatásai során összegyűjtött forrásanyag alapján alaposan és árnyaltan mutatja be a magyar törekvésekkel kapcsolatos római álláspontot, a Szentszék eljárásának hátterét és mozgatórugóit. Ez a szempont gyökeresen új a kérdés kutatásában, hiszen a korábbi történészeknek nem volt lehetőségük a vatikáni gyűjtemények feltárására, amely munkát Véghseő Tamás példamutató alapossággal elvégzett. Ezzel olyan egyházpolitikai kontextusban,

Bécs és Róma diplomáciai kapcsolatainak erőterében tudta elhelyezni a vizsgált kérdéskört, amely teljesen más dimenzióba helyezi a magyar görögkatolikusok emancipációjáról alkotott képünket. Ezzel kapcsolatban mindössze egyetlen kérdés merült fel az opponensben: a kötetben sokszor idézett Propaganda Fide Kongregáció levéltárában a szerző és munkatársai nem kutattak, legalábbis a forráskiadványban sem szerepel onnan közreadott forrás, holott (nyilván 1917 előtt) vélhetően ez a levéltár is őriz dokumentumokat a magyar görögkatolikusok történetéről.

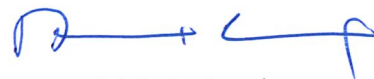
A disszertáció második fele az 1912-ben alapított hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye történetét tárgyalja három vaskos fejezetben: az első évtized zaklatott históriáját háború, forradalmak, összeomlás és a bombamerénylet árnyékában, a trianoni változások hatását a magyar görögkatolikusok szervezetében és életében, illetve Dudás Miklós püspökségének önálló korszaknak tekintett bő három évtizedét a második világháború kitörésétől a Kádár-rendszer megszilárdulásáig. Az utolsó fejezetben a püspök személye a korábbiaknál hangsúlyosabb szerepet kap: a vizsgált időszakban gyakorlatilag eltűnt a görögkatolikus közösség korábban erőteljesen jelen levő laikus dimenziója, amely a vallási és nemzeti küzdelmekben oroszánrészt vállalt, így a püspök személye és törekvései alapvetően meghatározták az egyház fejlődésének irányait is. Ennél a résznél különösen is öröndetes, hogy a kutatások előtt 2020-ban megnyitott vatikáni levéltári anyagoknak (XII. Piusz kora, 1939-1958) köszönhetően az 1950-es évekre vonatkozó ismereteink nagyon komoly mértékben kitágulnak, és számos esemény egészen más megvilágításba került (például Dudás püspök svájci gyógykezelése, a Szentszékkal való kapcsolattartása, utódlásának kérdése). A kommunizmus évtizedeiben beteljesedett a magyar görögkatolikus egyház kiszolgáltatottsága a politikai hatalomnak. A kisebbségi helyzet és a nacionalista erőter folyamatos működése miatt ez a kiszolgáltatottság a korábbi évtizedekben is jelen volt, de 1950 után „csúcsra járatódott”, különösen a szomszédos országokban lezajlott folyamatok, a görögkatolikus egyházak betiltásának árnyékában. Ebben a kontextusban talán érdemes lett volna a magyarországi kommunista diktatúra „különútjának”, vagyis a görögkatolikus egyház engedélyezésének okait hangsúlyosabban számba venni és magyarázni. A görögkatolikus magyarság kálváriáútja tehát nem ért véget az egyházmegye megalapításával, hanem egészen a kommunizmus végéig folytatódott. Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyar keresztény felekezeti közösségek közül a görögkatolikusokat érintették a legérzékenyebben a 20. századi nacionalizmusok és a kommunista egyházüldözés csapásai.

A disszertáció minden tekintetben egy kutatói program szintézise, megkoronázása, egy önmagában nagyon következetesen végig vitt gondolatmenet rendkívül alaposan és sokoldalúan dokumentált kifejtése. Az opponensnek ezért igazán komoly hiányérzete alig lehet, inkább a mű továbbgondolására bízta a szerzőt. Kétségtelen, hogy a magyarországi görögkatolikus történeti tudományosság egyik legfőbb erénye a tudatos nemzetközi tájékozódás, elsősorban a szomszédos országok kutatásainak ismerete és integrációja. Ebben a disszertáció szerzőjének igen komoly érdemei vannak, hiszen munkásságában tudatosan nyitott a régió történeti kutatásai felé, eredményeiket ismeri, kritikailag áttekinti és beépíti saját múltképebe, és ezt a szemléletet képviseli a nemzetközi tudományosság felé is. Ugyanakkor a disszertáció végigolvasása után úgy éreztem, hogy igazából most, ezzel a mesteri rekonstrukcióval érkezett el az a pillanat, amikor ezeket a folyamatokat érdemes enne

beilleszteni a közép- és délkelet-európai folyamatokba. A magyar görögkatolikusság küzdelmei és nehézségei ugyanis nem jelentettek egyedülálló problémavilágot a régióban, a felekezeti és nemzeti identitáskeresés hasonló szoros összefonódásait máshol is tapasztaljuk. A szláv liturgikus nyelv körül a 19. század végén folytatott küzdelmek, a boszniai katolikusok egyházi hierarchiájának 1881 utáni kiépítése, a pravoszláv és katolikus Dalmácia küzdelmei, a csehországi katolikusok német és cseh nemzeti mozgalmai, a román és ruszin görögkatolikus egyházak nemzeti identitáskeresése – csupán néhány kiragadott példa, amelyek jelzik, hogy a jelen disszertáció tágabb kontextusa a nemzetközi kutatásban is fontos szerepet játszik. Érdemes lenne tehát tudatosabban összekötni a magyar görögkatolikusság identitáskeresésének, intézményes és liturgikus küzdelmeinek folyamatát a régió hasonló helyzetben levő egyházi közösségeinek történetével. Ez a komparatív megközelítés egészen biztosan új értelmezési horizontokat nyitna, a lehetőségek, eredmények, kudarcok és stratégiák szélesebb szemhatárú értelmezését tenné lehetővé. Mindezt azonban nem a jelen disszertáción kérem számon, hanem a jövőbeli munkálkodás irányaként javaslom.

Végezetül még egyszer szeretném leszögezni, hogy Véghseő Tamás értekezését a magyar történetírás nagyon fontos új eredményének, saját szakterületén belül egyértelműen megkerülhetetlen alpművének, módszerei, szemléletmódja és új adatai miatt pedig a nemzetközi egyháztörténeti kutatásban is mértékadó munkának tartom. Ennek értelmében javaslom az értekezés vitára bocsátását és a pályázónak az akadémiai doktori cím odaítélését.

Budapest, 2025. december 5.

Molnár Antal
tudományos főigazgató-helyettes (ELTE HTK)
igazgató (ELTE HTK TTI)
egyetemi tanár (ELTE BTK)